

Godsdienst, psychopathologie en moord

Historische en cultuurpsychologische notities bij een polemieek

Over de nadelen van een pennestrijd

Enkele afleveringen geleden hebben de lezers van dit tijdschrift kennis kunnen nemen van een interessante polemieek tussen de psychiater Van Meer en de antropoloog Verrips over een nog interessanter aantal psychotische doodslagen in calvinistische kring. De lezer zal zich nog ongeveer herinneren waarom het ging, ik memoereer daarom slechts de hoofdfeiten: in de nacht van 2 op 3 februari 1900 doodde een Appelternse boer zijn knecht, omdat deze door de duivel bezeten zou zijn. Hij werd hierin bijgestaan door zijn echtgenote en twee andere vrouwen. Na de gruweldaad trommelde hij een aantal vrienden bij elkaar om samen te vieren dat de duivel gedood en het duizendjarig vrede-rijk aangebroken was. Op 9, 10 en 11 september 1915 werden verschillende leden van de bemanning van de Katwijker logger KW 171 'De Noordzee V' omgebracht, omdat één der opvarenden onderkend had dat zij duivels waren. In de nacht van 1 op 2 februari 1944 werd door een Meerkerks gezin één uit hun midden gedood en onherkenbaar mismaakt, omdat hij de duivel zou zijn. Zijn jongste broer had hem als zodanig geïdentificeerd. In een helder en prettig leesbaar artikel heeft Verrips (1987) deze gebeurtenissen beschreven. De grote lijn van zijn reconstructie is zeker niet geheel verkeerd, maar zijn gebruik van bronnenmateriaal beperkt en zijn toonzetting van dien aard, dat ik me voorgenomen heb het verhaal in een nabije toekomst nog eens een keer uitvoeriger en in een ander kader te vertellen. Het is de (aanzet tot) interpretatie in de tweede helft van zijn artikel waar ik grotere moeite mee heb. En kennelijk ik niet alleen, want ook de psychiater R. van Meer klom in de pen om Verrips' centrale en meest interessante punt te bestrijden: de rol van de godsdienst in de drie opmerkelijk veel

gelijkenis vertonende drama's. Volgens Verrips hebben de gebeurtenissen inhoudelijk alles te maken met de godsdienst die hier in het spel is. De wijze waarop hij een en ander echter met elkaar in verband brengt, doet Van Meer spreken van een 'moorddadige interpretatie' en van: 'In mijn beleving is het slachtoffer bij Verrips het calvinisme' (p. 139). En inderdaad, menig lezer (ook mij) bekruipt het gevoel dat Verrips 'iets heeft' met het calvinisme, dat hij nog een rekening te vereffenen heeft, of wat ook. Alleen is hij wel genuanceerder dan Van Meer suggereert, van een de calvinisten betichten van 'moordzucht' (Van Meer, p. 139) heb ik althans in Verrips' tekst niets gemerkt. Maar het is zoals veelal in zulke pennestrijden: de heren polemiseren niet slechts, zij polariseren ook. Want niet alleen laat Van Meer de mijns inziens positieve aspecten van Verrips' poging om de gebeurtenissen te interpreteren onder tafel vallen, ook Verrips pikt niet op hetgeen Van Meer aan waardevoels aanbiedt. Beiden geven een versimpelde uitgave van het standpunt van de tegenstander, wat er dan ongeveer als volgt uitziet: volgens Verrips vinden de gebeurtenissen hun oorzaak in het calvinisme, terwijl dat er volgens Van Meer niets mee te maken heeft (ze waren gewoon somatisch geconditioneerd gek). Daarmee hebben we precies de oude posities bereikt in het debat om de vroeger zogeheten 'godsdienstwaanzin'.

Onbehagen over de uitkomst

Nadat de common sense eeuwenlang allerlei zaken met de oorzaken der krankzinnigheid in verbinding had gebracht, kregen sinds het laatste kwart van de vorige eeuw - toen de psychiatrie probeerde te gaan delen in het succes der natuurwetenschappelijk geconcipieerde geneeskunde - vooral de stoornissen van het organisch substraat aandacht als oorzaken van geestesziekte. Eventuele psychische factoren werden in toenemende mate irrelevant of op zijn best secundair geacht. Godsdienst kwam daarbij niet meer ter sprake. Godsdienstige aspecten van symptomen werden op grond van hun inhoudelijk karakter van ondergeschikt belang geacht ten opzichte van het vormaspect. De redenering verliep ongeveer als volgt: de inhoud van een symptoom is ontleend aan de wereld die de patiënt omringt, hij is aan situatief bepaalde veranderingen onderhevig. De inhoud verandert wanneer de patiënt herstelt (als dat tenminste ooit gebeurt), ook pathologische godsdienstige belevingen van de patiënt verdwijnen

dan of worden weer normaal. De inhoud van de symptomen doet er dus niet toe; de patiënt is lichamelijk ziek en deze ziekte bepaalt wel de vorm, maar niet de inhoud van de symptomen. Deze redenering is het die in hoofdzaak het Nederlandse psychiatrisch denken met betrekking tot 'godsdienstwaanzin' bepaalde in het tijdvak waarin de drie bedoelde gebeurtenissen vallen. (Ik geef de situatie hier slechts zeer kort weer, ik heb ze recentelijk (1989) meer uitvoerig beschreven en daar ook getracht enkele verklaren te suggereren.) Dus 'godsdienstwaanzin' is in de optiek van zo denkende psychiaters een waan net als alle andere wanen, lichamelijk geconditioneerd en heeft voor zijn ontstaan niets met godsdienst te maken (daarover spreekt nog slechts de volksmond). Dit is een positie die verdacht veel lijkt op die van Van Meer. (Die mij overigens het slachtoffer van tendentieuze appercepties lijkt te zijn: hij heeft zich kennelijk zozeer verdiept in het thema schizofrenie (en daar zelfs een boek over geschreven), dat hij nu overal schizofrenie lijkt waar te willen nemen; het is in ieder geval zo dat geen van zijn collega's indertijd de diagnose 'schizofrenie' heeft gesteld, althans in de ziektestatussen vindt men daarvan geen spoor, ook niet in die te Endegeest die Van Meer wellicht heeft ingezien.)

De scheiding tussen vorm en inhoud van gestoord beleven en gedrag is zonder meer een belangrijk methodisch punt; toch is men sindsdien teruggekomen op een al te rigide scheiding van beide. Het is nu juist een verdienste van Verrips dat hij probeert te begrijpen hoe godsdienst samenhangt met de drie drama's. Alleen doet hij dat volgens mij niet goed: ergens houdt hij toch nog vast aan de oude vraagstelling: is godsdienst de oorzaak van hetgeen in Appeltern, Katwijk en Meerkerk is gebeurd? Mij lijkt deze vraagstelling in het algemeen niet zeer, maar in dit geval geheel niet vruchtbaar: het over de psychiatrische schreef gaan heeft altijd vele oorzaken, heeft altijd te maken met tal van factoren. In de drie casus waarover we het hier hebben, heeft - daar moet ik Van Meer gelijk in geven - de organisch-somatische grondslag wel een heel zware impact gehad op het *ziek worden* van de hoofdpersonen. (Ze zijn ook niet voor niets in een heel wat minder tolerante tijd ontorekeningsvatbaar verklaard.) Dat de godsdienst als zodanig toch een pathogenetisch moment kan zijn, zal ik niet ontkennen, maar je moet dat dan toch anders proberen aan te tonen dan Verrips. Zijn interpretatie met behulp van 'de problemen waarin de betrokkenen door de strenge calvinistische moraal verkeerden en waarvan ze zichzelf wensten te bevrijden' lijkt mij *'wild*

analysis' en staat op wankel empirische basis. Hoe hij denkt psychoanalytische noties te kunnen gebruiken terwijl hij zo weinig weet over de persoonlijke levensgeschiedenis der subjecten, is mij een raadsel. Dit is nu juist een van die zaken in Verrips' verhaal die mij doen hopen het geheel nog eens over te doen: wat hij schrijft is niet apert onjuist, maar de toonzetting en context deugen niet. Tolsma geeft vrij wat gegevens over het seksueel gedrag van de betrokkenen in Meerkerk, maar niet zo dat men schrijven kan: 'allen worstelden ze op een of andere wijze met hun seksuele aandriften. In plaats van die binnen de bedding van een huwelijk te beleven, gaven ze zich als ongehuwden over aan onanie, voyeurisme en zelfs pogingen tot het plegen van incest, kortom aan gedrag dat in hun eigen ogen en die van anderen in hun omgeving bij uitstek als des duivels gold' (1987, p. 390). Verrips overgeneraliseert: waar haalt hij vandaan dat allen worstelden met seksualiteit? Bij een van de betrokkenen spreekt Tolsma van een 'onaniecomplex' (Tolsma, p. 183), maar bij een ander constateert hij juist dat diens schuldgevoelens na zijn incidentele masturbatie 'niet zeer diepgaand' waren (Tolsma, p. 171). Zij gaven zich over aan voyeurisme? Omdat een broer zijn zusters wel eens begluurde (Tolsma, pp. 169 en 187)? Zij gaven zich over aan pogingen tot het plegen van incest - omdat een van de zusters in haar psychotische toestand verklaarde dat broer X eens bij haar in bed kwam liggen, maar zich snel uit de voeten maakte toen hij in de gaten kreeg dat God naast haar in bed lag (Tolsma, p. 169)? Verrips galoppeert maar door en spreekt van gedrag dat 'bij uitstek als des duivels gold'. In de eerste plaats vind ik het niet zo opzienbarend dat deze jonge adolescenten masturbeerden en dat er wel eens een probeerde een blik te werpen op een naakt familielid van het andere geslacht. In de tweede plaats, en veel belangrijker: Verrips zou toch moeten weten dat in de 'zware' calvinistische kringen waarom het hier gaat, men wel degelijk weet dat de geest gewillig, maar het vlees zwak is en dat men echt wel de hand weet te lichten met de seksuele moraal (cf. Van der Meiden 1975). Het is een bepaald onzorgvuldige omgang met historische bronnen die Verrips er op na houdt.

In Appeltern was seks al even belangrijk volgens hem: 'M.'s broer waande zich bijvoorbeeld in de greep van duivelse krachten, omdat hij zich aangetrokken voelde tot een katholiek meisje (...) terwijl er veel op wijst, dat M. zelf in een soortgelijke waan verkeerde vanwege zijn niet van erotische trekken ontblote relatie met de jongedochter L.' (1987, p. 391). Hoe komt hij aan het 'omdat' van M.'s broer (ik heb

er geen aanwijzing voor gevonden.) Welk 'veel' wijst op een 'soortgelijke waan' bij M.? (Hij waande zich in tegenstelling tot zijn broer in het geheel niet 'in de greep van duivelse krachten', integendeel: hij kon ze zelfs de baas.) Hoezo 'niet van erotische trekken ontblote relatie'? Op grond van dat ene zinnetje in het artikel van Ruysch: 'het werd E. zoo benauwd, dat zij hare kleederen moest losmaken' (p. 89) en omdat Ruysch vermoedt dat hierdoor 'erotische denkbeelden' werden opgewekt bij M.? (N.b.: E. maakte haar kleren los toen de duiveluitbanning al in volle gang was en M. reeds knettergek was.) Als Verrips nog wat langer en beter naar bronnen had gezocht, had hij met name in de Appelternse casus nog heel wat pikanter details over seksueel gedrag kunnen vinden, maar ook dat zou toch allemaal zijn centrale punt niet ondersteunen: het is wegens de door het strenge calvinisme verdrongen seksuele impulsen dat de betrokkenen een 'offer' meenden te moeten brengen om zich te reinigen. (Dat de offerhypothese eigenlijk nergens op berust, behalve op geromantiseerde optekeningen uit de volksmond, geeft Verrips in feite zelf aan: p. 392.)

Dus kunnen we maar beter terugkeren naar het oude standpunt en naar Van Meer, die schrijft: (de betrokkenen) 'waren ernstig gestoord en hun daden zijn, los van de cultuur waarin zij leefden of hun geloof, op rekening van hun stoornis te schrijven' (Van Meer, p. 137)? Neen, natuurlijk niet. Een dergelijk rigide doorgevoerde scheiding tussen vorm en inhoud ontnemt ieder zicht op de rol van de godsdienst (een rol die Van Meer merkwaardig genoeg in het geval van de 'omstanders' wél onderkent en inzichtelijk maakt). Vanzelfsprekend komt de gepleegde daad (doodslag) op het conto van de ernstige stoornis van de betrokkenen en natuurlijk lag de oorzaak van deze stoornis niet bij de godsdienst (of in ieder geval slechts in een zeer bepaalde zin, doch daar gaat het mij hier niet om). Maar het gehele drama, de beleving van de psychose, het eruit voortvloeiende gedrag inclusief de doodslag heeft wèl te maken met 'de cultuur waarin zij leefden of hun geloof', niet alleen bij de 'omstanders' maar ook bij de 'daders'. Het is dan ook niet de wens om in de polemiek van de heren Verrips en Van Meer tussen beide te komen (dat had ik dan eerder moeten doen), noch ook omdat ik vind dat het vak cultuur- en godsdienstpsychologie per se een duit in dit zakje moet doen, maar onbehagen over het artikel en de uitkomst van de gevoerde polemiek die mij dit schrijfsel in de pen gaven. Want men begrijpe mij goed: ik vind dat er veel goeds in de drie artikelen staat dat echter

ongebruikt blijft liggen, maar anderzijds dat Verrips en Van Meer interpretatief niet voldoende genuanceerd en historisch onvoldoende zorgvuldig zijn. Het is vanuit een poging tot nuancering van beider standpunt dat ik nog een ander perspectief - overigens in aanzet bij beiden aanwezig - wil thematiseren. En dat is ook een van de wezenskenmerken van het wetenschappelijk bedrijf in tegenstelling tot het ideologisch argumenteren: waar de ideologie steeds hetzelfde zegt, ook over nieuwe zaken, probeert de wetenschap nieuwe dingen te zeggen over in feite steeds hetzelfde.

De zwaar calvinistische context

Verrips heeft in zijn hoofdartikel veel informatie over de gebeurtenissen en ook over het calvinisme gegeven. Dat hoef ik hier dus niet te herhalen, ik geef nog slechts een korte karakterisering en releveer enige hoofdlijnen uit het gebeuren te Appeltern (want op de punten waar het mij om gaat is de overeenkomst tussen Appeltern, Katwijk en Meerkerk groot). In alle drie de gevallen hebben we te doen met eenzelfde, bepaalde vorm van calvinisme: 'zwaar'-gereformeerd, met sterk mystieke inslag, gericht op de zogenaamde Nadere Reformatie, zoals we die vooral in de 'zwarte-kousen kerken' tegenkomen (men vergeve mij - met Van der Meiden (1968) - het gebruik van deze licht denigrerende term, hij geeft wel bondig aan welke groep ongeveer bedoeld wordt). Van (deze vorm van) godsdienst kunnen we, gelijk ik aangaf, mijns inziens niet abstraheren, zoals Van Meer wel wenst te doen. Het gehele beeld wordt erdoor gedomineerd en - zo is mijn mening - niet alleen *gekleurd* (Van Meer) maar ook inhoudelijk *gestructureerd*. In deze kringen is godsdienst aan de orde van de dag: tal van godsdienstige rituelen behoren tot het dagelijks leven, men denkt en spreekt in en refereert aan de Statenbijbel en bepaalde mystieke auteurs ('de oude schrijvers') ontleende taal (de '*tale kanaäns*'), men leeft geheel in de godsdienstige belevingswereld. Deze mensen zijn letterlijk door en door religieus en te allen tijde aanspreekbaar op hun godsdienst: het godsdienstige referentiekader is voortdurend dominant. Dit kader is inhoudelijk zeer somber en pessimistisch: men is zich - bij voortduring en terdege - bewust een zondaar, een verloren mens te zijn die voor een heilige God niet kan bestaan - tenzij God genadig is: ingrijpt in het leven, de mens 'uitverkiest'. 'Over het leven van de zwaren ligt vaak een sombere indruk. Hun

geestelijk weerbericht meldt voor de meeste van hun dagen depressies, zware bewolking, neerslag. U kunt de pessimistische levensinslag aan de gezichten van de zwaren soms zien. De zware dominees (voor zover ze zich willen laten fotograferen) zullen niet gauw een glimlach laten zien. Lachen is niet verboden, maar een mens die aan zijn ellende is ontdekt, vergaat het lachen voorgoed, tenzij de eeuwigheid hem toelacht. Het gezicht, de kleding, de manier van lopen (in het bijzonder op zondag), de wijze van praten, dat alles staat onder de loodzware beklemming van het lot van een mens, het al of niet uitverkoren zijn en de noodzaak van de bekering. Deze fundamentele vraag: ben ik uitverkoren en kan ik dus bekeerd worden, brengt grote ernst in het leven. Ze is belangrijker dan alle andere vragen in het leven, belangrijker dan de maatschappelijke en politieke problemen. De zwaren staan er mee op en gaan er mee naar bed. Men hoort nog wel eens in zware kringen de bekende begroeting: "Zo, hoe gaat het met je?" in deze zin uitleggen: hoe gaat het geestelijk met je, ben je al gevorderd op de weg van het heil, weet je al of je uitverkoren, geroepen, wedergeboren, bekeerd, gerechtvaardigd of geheiligd bent. En kun je die vorderingen bij je zelf ontdekken?' (Van der Meiden 1981, p. 40).

In deze sfeer leefden ook de personae van het drama te Appeltern, Katwijk en Meerkerk. Van hen allen is op grond van het uiteenlopende bronnenmateriaal bekend, dat zij tot de zeer 'zwaren' behoorden, inzaten over hun zonden en reikten naar verlossing (en dat wil dus ook, zie het citaat, zeggen: zichzelf naarstig onderzochten of er wellicht 'tekenen' waren, dat God met hen bezig was). Hetgeen met de hoofdpersonen uit de drie drama's gebeurde, wat die deden en zeiden, was noch voor henzelf noch voor hun omgeving abnormal, of iets dergelijks. In de weken voorafgaande aan de moord, waren er in de Appelternse familie S. reeds verscheidene 'tekenen' geweest, dat God met hen bezig was: M.'s broer had tijdens een ziekte onder andere visioenen gekregen en hoorde stemmen die hem bevalen te bidden. De leden van hun kleine godsdienstige gemeenschap bezochten hem verschillende malen: men wilde erbij zijn wanneer Gods genade aan een ziel werkzaam werd. Bij de familie S. vonden kleine samenkomsten plaats met een religieus karakter: men bad samen en las in de Bijbel. Andere groepsleden hadden eveneens verschijningen gekregen, ook M. De aandacht verplaatste zich naar hem. Op 1 februari vertelde hij aan zijn moeder dat zich een grote

verandering in hem voltrok, zijn moeder *meende dat hij over zijn bekeringspraktijk*. Tot degenen die hem bezochten behoorde onder andere de familie L. Na een gesprek met M. op 2 februari had jongedame A.L. zich zeer opgelucht gevoeld - was dat niet ook een teken van de heilvolle invloed die van M. uitging? A. had 's avonds niet in kunnen slapen en haar zuster E. geraden ook met M. te gaan praten opdat ook zij verlost zou worden. Aldus geschiedde. Omstreeks 1.30 uur 's nachts kwamen zij bij M. aan, die probeerde ook bij E. de duivel uit te drijven.

Tussenopmerking: in deze hele gang van zaken kan men *achteraf* zeker reeds psychopathologische trekken ontwaren. Maar omdat de duiding en verbalisatie van het hele gebeuren zich voltrok in termen van het in hun kring algemeen geaccepteerde religieuze referentiekader, waren de betrokkenen niet in staat de uitbrekende pathologie te onderkennen. In tegendeel: de eenmaal op gang gebrachte duiding legt op steeds meer 'insiders' beslag die er op hun beurt er weer aan toevoegen.

Bij de uitdrijving schakelde M. de hulp in van alle in zijn huis aanwezigen. Ook de knecht moest meehelpen. Deze echter werkte pas sinds een maand bij M., hij kwam uit een ander dorp en had zich het religieuze referentiekader van zijn werkgever wellicht nog niet eigen gemaakt. In ieder geval werkte hij tegen: 'Ik heb met den rommel hier niks te maken' (citaat bij Ruysch, p. 89). Is het dan geheel onlogisch of onbegrijpelijk, dat M.'s echtgenote suggereerde, dat de duivel wel eens uit E. in de knecht gevaren zou kunnen zijn? Want indien in en aan M. Gods geest werkzaam was, welke andere geest dan de duivel zou dan in de tegenspeler werkzaam moeten zijn? M. trachtte daarop ook uit zijn knecht de duivel te verdrijven. Aan de rechter-commissaris verklaarde hij: 'Toen het verdrijven van den duivel niet gelukte, kreeg ik van hooger hand eene ingeving, dat ik hem moest doodslaan om zoo bevrijd te worden'. Hij verklaarde zelfs nog: 'Toen ik bezig was den knecht te dooden had ik er groote spijt van dat ik het doen moest, zoals mij was opgelegd, want ik was over hem steeds zeer tevreden geweest. Hij was zelfs de eerste knecht, over wien ik volkomen tevreden was' (cf. AMJ). Ook toen de knecht reeds dood was hebben M. en de anderen op het lijk staan slaan en trappen. Zou dit niet te maken kunnen hebben met de bijbeltekst waar staat: 'de God des vrezes zal den satan haast onder uw voeten verpletteren' (Romeinen 16:20)? Deze bijbelvasten zullen die tekst in ieder geval gekend hebben. E. vertelde aan Ruysch dat zij daarna 'gelukkig was en allen

die met haar waren. Het werd haar o, zoo wel! Zij hadden den duivel overwonnen. Zij zongen: gezegend zij God, de duivel is verslagen! En toen gingen zij zingend in optocht naar het nabij gelegen dorp D., naar de moeder (van M.), om ook haar deelgenote te maken van aller geluk' (p. 89). Aan de geloofsgenoten werd meegedeeld, dat er een groot wonder was gebeurd, dat de duivel was verslagen, dat het duizendjarig vrede-rijk was aangebroken, dat M. de Messias was. Gezien het feit, dat in de laatste weken ook al Gods hand in de familie S. zichtbaar was geworden en omdat het gehele verhaal gedaan werd in termen van en met een beroep op het religieuze referentiekader, waren de toehoorders niet ongenegen geloof te schenken aan het relaas. Voorzover men nog twijfelde, werd men aangemoedigd en aangestoken door het enthousiasme van de anderen. (Sommigen wisten niet eens precies wat er gebeurd was, cf. Bouman 1901, p. 13.) Als in een roes vierde men feest. Ook toen M. door de politie meegenomen werd, bleef men overtuigd dat hij spoedig terug zou komen, zoals hij zelf gezegd had: hij was de Messias, hem kon geen kwaad gedaan worden. Men zong dankpsalmen, met name psalm 118: een 'lofpsalm vanwege den Messias'. Doch laat ons de Appelternse scène hier verlaten. We hebben genoeg gezien om duidelijk te maken wat ik bedoel.

Het belang van het godsdienstig referentiekader

In de gehele doorleving domineert de godsdienst: men spreekt over God, genade en wonderen, men zingt psalmen en leest in de Bijbel. De rol van de godsdienst als gemeenschappelijk referentiekader is buitengewoon belangrijk. Dit wil geenszins zeggen, dat de godsdienst als zodanig de oorzaak van het gebeuren is geweest, maar wel dat dit gebeuren - psychose en doodslag -, de specifieke wijze waarop het plaatsgevonden heeft, niet denkbaar is zonder deze bepaalde godsdienst. De betekenis van de factor godsdienst is evident: in de godsdienstige beleving van de betrokkenen had zich spanning en verwachting opgebouwd (God was bezig met de familie S., op het moment met name met M.). Het is met een beroep op het godsdienstig gevoelen, dat de meisjes L. 's nachts bij M. verschijnen (E. moest verlost worden), hetgeen M. weer versterkte in zijn overtuiging dat hij door God uitverkoren was. Het is de godsdienst die de concepten en termen levert om de tegenstand van de knecht te duiden: hij wederstaat

Gods werk, hij is door de duivel bezeten. Het is (waarschijnlijk) godsdienstige kennis, die de wijze aangeeft waarop de duivel vernietigd moet worden (de satan zal onder uw voeten verpletterd worden). Het is met een beroep op het godsdienstig, gespannen verwachtingspatroon dat M., zijn vrouw en de beide jongedames hun geloofsgenoten kunnen mobiliseren en motiveren om mee te vieren en God te danken voor de overwinning op de duivel. Het is de godsdienst die de liederen aanreikt die gezongen worden (namelijk psalmen, met name de 'lofzang vanwege de Messias' - en dat was toch M.?). Zonder expliciet rekening te houden met dit bepaalde godsdienstige systeem en klimaat en met de godsdienstige voorgeschiedenis kan men niet begrijpelijk maken waarom een moord (n.b.!) bij de betrokkenen zo gemakkelijk geaccepteerd en geduid kon worden als een heilsdaad. Vanzelfsprekend sluit deze optiek geen verklaring in de zin van psychiater Van Meer uit: de hoofdpersoon M. was evident psychotisch, verschillende anderen waren eveneens verzwakt door voorafgaande ziektes en slaap- en voedseltekort. Bij een bredere beschouwing zal men tevens rekening dienen te houden met het relatieve isolement waarin deze geloofsgroep zich bevond, met geringe intelligentie en scholing, etc. Maar dat alles wil niet zeggen, dat men in een (slot)beschouwing van de godsdienst zou kunnen abstraheren, zoals de toenmalige psychiatrie deed. Ook Bouman, die meer dan Ruysch een poging tot psychologisch onderzoek van deze geschiedenis deed, noemt in zijn 'résumé' godsdienst niet als factor waarmee bij begrip of verklaring rekening gehouden moet worden. In zijn achtergrondschildering had hij wel gewezen op het kerkelijk karakter en op bepaalde literatuur die men las. Maar hij vermeed het te zeggen, dat deze en andere godsdienstige aspecten constitutief waren geweest voor de 'Seelenharmonie' (Bouman) die tussen de betrokkenen bestond en dat het juist de godsdienst was die hen 'intiem verbond'. Bouman zou hier zelfs van een zeker apologetisch 'Anliegen' verdacht kunnen worden: immers de godsdienstige achtergrond van de familie S. c.s. kwam inhoudelijk vergaand overeen met zijn eigen en met de achtergrond van de Vereniging tot Christelijke Verzorging van Geestes- en Zenuwzieken voor welke hij werkzaam was. Deze Vereniging is er steeds aan gelegen geweest de gereformeerde godsdienst als factor in de psychopathologie buiten beschouwing te houden (cf. Van Belzen 1989). Verschillende malen probeerde Bouman dan ook aan te geven, dat de betrokkenen de Bijbel en in gereformeerde kring bekende literatuur *verkeerd* lazen: zonder juiste

uitleg en leiding. Het betrof hier volgens hem dan ook geen ware maar 'valsche' godsdienst.

Cultuur- en godsdienstpsychologische overwegingen

In de Nederlandse cultuur- en godsdienstpsychologie is het gebruikelijk geworden niet over inhoudelijk ware of verkeerde godsdienst te spreken, maar op de *functie* van de godsdienst te letten en de religie te conceptualiseren als een cultureel (sub)systeem dat menselijke cognities, emoties en gedragingen opwekt, beïnvloedt en structureert. Erg bekend geworden is de definitie die de cultureel antropoloog Clifford Geertz van de religie heeft gegeven: 'a religion is a system of symbols which acts to establish powerful, pervasive and long-lasting moods and motivations in men by formulating conceptions of a general order of existence and clothing these conceptions with such an aura of factuality that the moods and motivations seem uniquely realistic' (p. 28) - een heel wat bredere definitie dan die Verrips hanteert (1988, p. 141). De godsdienstpsycholoog Vergote stemt toe; hetgeen Geertz' definitie uitspreekt, komt overeen met wat de psycholoog waarneemt: het is als symbolisch systeem dat de godsdienst religieuze motivaties, disposities en ervaringen opwekt. Het is onder andere Sundén geweest die heeft geprobeerd te conceptualiseren *hoe* de godsdienst ervaringen structureert. Hij beschouwt de godsdienst vooral als een (aangeleerd) cognitief *referentiekader* waartoe een groot aantal sociale *rollen* behoren. Het beschikken over een religieuze traditie maakt een speciale wijze van beleven en handelen mogelijk: de gebeurtenissen worden geduid vanuit het godsdienstige referentiekader, de gelovige identificeert zich met een bepaalde rol uit de traditie waardoor hij zijn eigen gedrag kan structureren, en eventueel dat van anderen kan anticiperen. Precies dit nu is gebeurd in Appeltern: waarnemingen (al of niet door koorts ontstaan) werden geduid als visioenen en goddelijke opdrachten. Wanneer M. voelt, dat in hem een grote verandering zich voltrekt, duiden hij en zijn omgeving dit als Gods werk. M. gaat zich identificeren met de rol van uitverkorene, hij gaat voor anderen bidden, is in staat duivelen uit te drijven. Op den duur identificeert hij zich zelfs met de Messias. Ook de anderen beginnen zich met bepaalde rollen te identificeren: als M. een door God uitverkorene is, past hun eerbied, wanneer hij de Messias is, gaan zij zich als gehoorzame volgelingen

gedragen. Hun gemeenschappelijke religieuze traditie ‘helpt’ de betrokkenen de situatie ongeveer gelijk te interpreteren, ongeveer gelijke gevoelens te ontwikkelen en gedrag te vertonen.

Vanzelfsprekend is het hier aangereikte perspectief dat expliciet met de (van godsdienst doortrokken) cultuur rekening tracht te houden, slechts specifiek en beperkt en moet het noodzakelijk aangevuld worden vanuit andere perspectieven. Zo wordt hiermee bijvoorbeeld niet verklaard waarom de zaak escaleerde, het verklaart niet de moord als zodanig. Dat het van belang zou zijn bijvoorbeeld meer te weten over eventueel reeds bestaande spanningen en ambivalentie tussen M. en zijn knecht, is duidelijk. Maar dit perspectief helpt wel om te begrijpen hoe M. tot zijn rol is kunnen komen en waarom men hem is gaan geloven en gehoorzamen. In de Katwijkse en Meerkerkse gevallen ligt de zaak *mutatis mutandis* gelijk. Wanneer een bemanningslid op grond van bepaalde ‘tekenen’ tot het besef komt, dat hij de Heilige Geest heeft ontvangen, is dit voor zijn mede-opvarenden wel wonderbaarlijk maar *niet onnatuurlijk, of iets dergelijks*. Men accepteert, dat hij (die immers nu een uitverkorene is) hun voorgaat in gebed, de leiding heeft bij het zingen en voor hen predikt. Van belang is, hetgeen in het rapport van de psychiatrische beoordelaars wordt megedeeld: ‘het waren *goede woorden, die hij sprak*, men zat broederlijk bij elkaar en eensgezind’ (PR, p. 14, cursivering JAvB). Met andere woorden: hetgeen de steeds psychotischer wordende varensgesel zijn collega’s meedeelde, paste binnen hun referentiekader, en ook zij begonnen zich met de rol van gehoorzamen of van volgelingen te identificeren (terwijl hij zich in toenemende mate met de rol van uitverkorene, van leider identificeert). Ook in Meerkerk treffen we een (her)interpretatie aan van het gebeuren in termen van het godsdienstige referentiekader: de benauwdheid van de jongste zoon is het werk van Gods geest, de depressieve toestand is zondebesef, zijn later geëxalteerde toestand is de vreugde over zijn verlossing. Het verst gaat de interpretatie van de huisvader: hij vergelijkt zijn gezin met dat van Jacob in het Oude Testament en identificeert zijn jongste zoon met Jozef aan wien zij allen gehoorzaam dienen te zijn (Tolsma, p. 153). Wanneer deze zijn broer aanwijst als een duivel die vernietigd moet worden, wordt het bevel uitgevoerd. Ook hier heeft men getracht de satan te ‘verpletteren’, vooral het hoofd van het slachtoffer moest het ontgelden (misschien een reminiscentie aan de tekst dat de kop van het slangenzaad ‘vermorzeld’ moest worden [Genesis 3:15]). Men heeft getracht het lijk met het hoofd om-

laag in de brandende kachel te duwen. De duivel 'moest verbrand worden in het onderste der Helle'. Ook dat een buitenstaander (de opperwachtmeester die het proces-verbaal opnam) niet bereid is hun interpretatie over te nemen, is in termen van het referentiekader van de betrokkenen begrijpelijk: 'jij verstaat dat niet omdat je Gods Woord niet kent'.¹

Zoals ik hoop reeds voldoende duidelijk gemaakt te hebben: ik pretendeer met het bovenstaande niet het uiteindelijke woord over de drie gebeurtenissen te hebben gesproken, noch ook de enig mogelijke of beste zienswijze te hebben gepresenteerd. Wel denk ik dat met dit perspectief een tussenpositie tussen Verrips en Van Meer mogelijk is waarbij hun goede punten (de godsdienst heeft er inhoudelijk alles mee te maken - Verrips, het psychotisch beleven en gedragen werd in het kader van de religie der betrokkenen niet als zodanig onderkend - Van Meer) gecombineerd en hun eenzijdigheden en speculaties (de psychose en de daden hebben niets met de omringende cultuur of het geloof te maken - Van Meer, seks- en offerhypothese, *wild analysis* - Verrips) vermeden worden. De godsdienst is niet slechts een 'inkleuring' van het gebeuren geweest, maar een factor die het verloop van de psychose en het drama inhoudelijk mede heeft bepaald.

Noot

- 1 Pagina 5 van het proces-verbaal berustend in het AGZ. Het is zeer opmerkelijk, dat 'echte buitenstaanders' nodig zijn om een wending aan de zaak te geven: in het geval Meerkerk een aantal wachtmeesters, in 1915 de bemanning van een Noorse logger die de Katwijkers naar Engeland bracht. (Eerder hadden zij contact gehad met een andere logger uit Katwijk. Verschillende opvarenden van de KW 171 waren daar zelfs aan boord geweest om te vertellen hetgeen hun verkondigd was: dat de wereld zou vergaan, dat ze naar Jeruzalem moesten zeilen, e.d. Hun Katwijkse collega's - die hetzelfde religieuze referentiesysteem bezaten - hadden de zaak wel merkwaardig gevonden, de schipper had hun weliswaar aangeraden naar Katwijk terug te keren, maar zij waren niet in staat te onderkennen dat er een soort collectieve psychose op de KW 171 uitgebroken was en tot welke gruweldaden hun collega's waren gekomen. De bemanning van de Noorse logger daarentegen had vrij snel in de gaten, dat de betrokkenen 'krankzinnig' waren.) In 1900 werd Martin, zijn vrouw en de dames Lievense door de politie uit Tiel gearresteerd. De agent van Appeltorn was aanvankelijk mee gaan doen aan het feestvieren.

Bronnen en literatuur

- Archief Ministerie van Justitie: 2e afdeling A, 14-02-1900, nr. 142 (AMJ)
- Archief Gemeente Zederik, dossier 1.842.2 ('zorg voor geesteszieken') (AGZ)
- Archief Psychiatrisch Ziekenhuis Endegeest: rapport 'Pro Justitia' van het onderzoek naar de geestvermogens der opvarenden van de KW 171 (PR)
- Belzen, J.A. van, *Psychopathologie en religie. Ideeën, behandeling en verpleging in de gereformeerde psychiatrie, 1880-1940*. Kampen: Kok, 1989
- Bouman, L., Un cas important d'infection psychique. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 5 (1901), pp. 106-117
- Bouman, L., Un récidive d'une infection psychique. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 10 (1905), pp. 449-454
- Geertz, C., *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books, 1973
- Meer, R. van, Calvinisme of psychiatrie. Een psychiatrisch commentaar op Verrips' moorddadige interpretatie. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15, 1 (1988), pp. 131-139
- Meiden, A. van der, *De zwarte-kousen kerken. Portret van een onbekende bevolkingsgroep*. Utrecht: Ambo, 1968
- Meiden, A. van der, *Welzalig is het volk*. Baarn: Ten Have, 1981
- Ruysch, W.P., Godsdienstwaanzen. *Psychiatrische en Neurologische Bladen*, 4 (1900), pp. 87-99
- Der Spiegel*, jrg. 38, nr. 26 (1984), pp. 62-69: 'Einige schlug er mitten entzwei'
- Sundén, H., *Die Religion und die Rollen*. Berlin: Töpelmann, 1966
- Tolsma, F.J., *Inductie, religieuze groepsvorming en godsdienstwaanzen*. Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgeversmaatschappij, 1945
- Vergote, A., *Religie, geloof en ongeloof. Psychologische studie*. Antwerpen/Amsterdam: De Nederlandsche Boekhandel, 1984
- Verrips, J., Slachtoffers van het geloof. Drie gevallen van doodslag in Calvinistische kring. *Sociologisch Tijdschrift*, 14, 3 (1987), pp. 357-406
- Verrips, J., Psychiatrie of calvinisme. Ge(e)n keuze. *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, 15, 1 (1988), pp. 140-144